

Aaro Toomela

KULTUUR, KÕNE
JA MINU ISE

Tallinn 2016

Täname Seto Kultuurifondi toetuse eest

Toimetanud
Tiina Sammelselg

Kujundanud
Merle Moorlat

Esikaane foto
Soraya Jesus Salomão

Autoriõigus
Aaro Toomela ja
Eesti Keele Sihtasutus, 2016

Trükkinud
AS Pakett

ISBN 978-9985-79-693-1

*Emale,
kes tuli toime ka siis,
kui see enam võimalik ei olnud*

SISUKORD

Eessõna	9
Sissejuhatuseks	15

I osa. Olulised määratlused

1. peatükk. Määratleme psüühika ehk Minu Ise	37
2. peatükk. Mis on keskkond?	61
3. peatükk. Mis on keskkond? Jätk	84
4. peatükk. Mina ja minu seitse meelt	119
5. peatükk. Mis on kõne ja miks seda Minu Ise mõistmiseks vaja teada on?	146
6. peatükk. Mis on kõne ja miks seda Minu Ise mõistmiseks vaja teada on? Jätk	167

II osa. Minu Ise osad

7. peatükk. Minu Ise ülesehitus. Funktsionaalsete süsteemide teooria	197
8. peatükk. Minu sisemise Mina ülesehitus. Psüühilised funktsionaalsed süsteemid	221
9. peatükk. Minu sisemise Mina ülesehitus. Psüühilised funktsionaalsed süsteemid. Jätk: emotsioonid, tunded ja aju. Valuemoosioon	246

III osa. Minu Ise osadest moodustuv tervik

10. peatükk. Minu sisemine Mina: psüühika on tervik, mitte osade hunnik	273
--	-----

11. peatükk. Minu Ise terviku muutumine kõne lisandumisel psüühika süsteemi. Väljajuhatus nüüdisaegsest teadvuseteadusest	305
12. peatükk. Minu Ise terviku muutumine kõne lisandumisel psüühika süsteemi. Sissejuhatus struktuur-süsteemsesse teadvuseteadusse	320
13. peatükk. Minu Ise terviku muutumine kõne lisandumisel psüühika süsteemi. Teadvus	341
14. peatükk. Minu Ise terviku muutumine kõne lisandumisel psüühika süsteemi. Tahe ja vabadus, teadvus ja alateadvus	366
15. peatükk. Minu Ise osade muutumine kõne lisandumisel psüühika süsteemi. Lev Vögotski tähelepanekud	404
16. peatükk. Minu Ise osade muutumine kõne lisandumisel psüühika süsteemi. Veel mõned näited ...	430
17. peatükk. Minu Ise osade muutumine kõne lisandumisel psüühika süsteemi. Veel mõned näited. Jätk	451
IV osa. Kultuur	
18. peatükk. Mis ei ole kultuur ja miks meil on seda vaja teada?	479
19. peatükk. Mis veel ei ole kultuur?	498
20. peatükk. Mis on kultuur?	523
Lõpetuseks	549
Viidatud kirjandus	563

EESSÕNA

Selles raamatus uurime, kes me oleme – kes me oleme kui vaimsed olendid. Teisisõnu, meie küsimuseks on, kuidas mõista ennast, Minu Ise. Siit raamatust leiate ühe võimaliku viisi, kuidas mõista, mis on psüühika, mis on elu, teadvus, tahe, vabadus, emotsioonid, kultuur ja mitmed teised vaimuelu nähtused. Arvan ka, et seda kõike ei tasuks lugeda, kui määratlustele ei kaasneks seletust, miks me ühe või teise asja nii määratleme ja kuidas mõistame nendesamade asjade-nähtuste olemust. Koos seletustega hakkame ka paremini mõistma, kuidas ja miks on Inimene oma vaimselt loomuselt ülejäänud elusloodusest erinev. Jah, ma esitan ka põhjendused, miks inimlikku psüühikat pidada kõigi teiste teadaolevate psüühikaga eluvormide omast kvalitatiivselt erinevaks. See erinevus ei ole pinnapealne ega ka väljendatav kogustes – inimese eripära ei taandu „suuremale“ probleemilahendusvõimele või „kõrgemale“ intellekti tasemele. Inimesed mõtlevad teistmoodi kui keegi teine.

Saame selles raamatus ka teada, miks inimesed nii erilised on ja kuidas nad sellisteks saavad. Avastame, et mitte ükski inimeste vaimuelule eriomane tunnus ei ole kaasasündinud elunähtus, vaid hoopis elu käigus omandatud vaimne nähtus. Bioloogiliselt saame me kaasa vaid võimaluse inimliku psüühika tekkimiseks. Selle võimaluse realiseerimiseks peame aga kujunema eriliselt inimlikus keskkonnas – kultuurikeskkonnas. Leiame, et kultuurikeskkonna määravaks tunnuseks on kõne kasutamine – just kõne kujunemisega omandame ka inimesele eripärased vaimse elu vormid.

Nagu ehk märkasite, oleme üles leidnud meie raamatu pealkirja: kultuurikeskkonnas kujuneb kõne abil suheldes inimlik Minu Ise; siit ka „Kultuur, kõne ja Minu Ise“. Selles pealkirjas on ka vihje, mida ei tohi tähelepanuta jätta. Nimelt oleks tänapäeval raske leida psühholoogiateadlast, kes oleks valmis (inimlikku) psüühikat just nii mõtestama, nagu mina seda teen, ja raamatu pealkirjas olevaid mõisteid käsitlema kõrvuti ja teineteist täiendavatena. Kultuur ei seostu enamuse õpetlaste arvates eksklusiivselt kõnelemisega ja vaid vähesed on valmis pidama kõne kasutamist eriliselt inimliku psüühika aluseks. Nii et see, mida siit raamatust leiate, erineb valdava enamuse arusaamadest. See iseenesest ei ole probleem – teadus pole kunagi arenenud demokraatliku hääletamise käigus. Liiga palju leiame teaduse ajaloost juhtumeid, mil kõik on eksinud peale ühe õpetlase, kes hoopis uudsele teaduslikule arusaamale aluse pani. Teadlaskonna enamus on sel juhul reeglina hääletamise tulemustele toetudes uudset seisukohta ignoreerinud või vääraks tembeldanud. Lõpuks on aga enamus alla vandunud.

Kuid sellegipoolest kutsun ma lugejat äärmisele ettevaatusele selles raamatus esitatud ideede omaksvõtmisel. Nimelt ei ole mitte kõik unikaalsed ja uudsed seisukohad olnud teaduse ajaloos sisukad. Nii mõnigi idee tunduks ka tänapäeval täpselt sama napakas, kui ta tundus teadlastele sajand, kaks või kolm tagasi. Ma kahtlustan, et vaid väga vähesed unikaalsed enamuse arusaamast radikaalselt erinevad ideed on osutunud ajaloos väärtuslikeks. Enamus on vajunud lihtsalt unustuse hõlma. Kuigi ma ei ole oma ideid leiutanud tühjalt kohalt, vaid toetun rea tõeliselt suurte vaimuhiiglaste ideedele, olen ma neid ideid nii mõneski mõttes väänanud ja ümber mõtestanud. Samuti ei vasta minu uuringutulemuste tõlgendused tihti, eriti viimase poolsajandi jooksul tehtud uuringute korral, nende autorite tõlgendustele. Seepärast mõelge hoolega kõigile põhjendustele ja selgitustele, mida ma esitan, ja tunnistage sobivaks vaid hästi põhjendatud ideed.

Kuigi siin raamatus esitatud mõtetesse tuleb suhtuda ettevaatlikult, tahan siinkohal siiski osutada, et ma ei ole lugejale ette visanud ideede hunnikut, mille ainukeseks põhjenduseks on minu isiklikud kontrollimata uitmõtted. Terve rida ideid on juba erinevates teadusartiklites ja raamatupeatükkides avaldatud. See muidugi ei garanteeri nende ideede sisukust, kuid vähemalt on need mõtted olnud teistele teadlastele kättesaadavad ja siiamaani pole neid kõlbmatuks tunnistanud. Enamgi, märkimisväärset osa neist ideedest – nende hulgas ka hulk siiani publitseerimata mõtteid – on ära kuulanud enam kui pool tuhat erinevate erialade üliõpilast. Selle raamatu tuumideed on juba aastaid olnud minu kursuse „Kultuur, kõne ja mõtlemine“ teemaks ning suurt hulka nendest tuumideid toetavatest ideedest olen käsitlenud ka teistes loengukursustes. Kes on minu loengutel käinud, teab, et kutsun kuulajaid mitte alati nõustuma, vaid oma argumente esitama. Siiamaani on minu Minu Ise teooria ellu jäänud. Ma ei saa siiski välistada võimalust, et loengukoolajad pole lihtsalt tahtnud loengut pidava vanainimese tuju rikkuda ja on oma argumendid enda teada jätnud. Kui lugeja peaks nüüd avastama, et raamatus esitatule on lihtne vastuargumente leida, siis süüdistage selles ... üliõpilasi, kes on loengutes heatahtlikult vait olnud ja neid paari-kolme teadlast, kes minu asjakohaseid kirjutisi lugenud on ning pole vajalikuks pidanud nendes sisalduvaid rumalusi kritiseerima. Autorit ei maksa süüdistada, sest kui minu ideed peaksid olema lootusetult „omapärased“, olen ilmselt süüdimatu.

Siin raamatus toodud teooria on – kõigi oma puudustega – minu oma, kuid ma ei ole kindlasti selle ainuke autor. Ma olen väga tänulik paljudele suurtele õpetlastele, kes on meile jätnud oma mõtted ja arusaamad, millest olen saanud lähtuda. Nende seas on kindlasti Aristoteles, David Hume, Georg Hegel, Friedrich Engels, Kurt Koffka, Kurt Lewin, Wolfgang Köhler, Lev Vögotski, Aleksander Luria, Pjotr Anohhin, Juri Lotman ja veel paljud teised. Paraku on neil eelloetletutel üks ühine puudus –

nad on ära surnud ja ei saa mind õigele rajale suunata, kui olen juhtumisi nende ideede arendamisega rappa läinud. Õnneks on ka neid, kes on mind ära kuulnud ja kaasa mõelnud – ning pole veel ära surnud. Kõiki, kellele mul on põhjust tänulik olla, ei mahu siia kirja panema. Nende seas terve hulk üliõpilasi, kes on minu loengutel kaasa mõelnud ja sundinud mind oma ideid arusaadavamas vormis väljendama. Kindlasti tahan nimepidi nimetada Jaan Valsineri, kellela ma oleks psühholoogiast arvatavasti ammu ära läinud. Ning muidugi gruppi „segaseid“, kes oma aega ja vaeva kulutasid ning selle raamatu varasemaid versioone lihvida aitasid (tähestikulises järjekorras) – Grete Arro, Lauri Koobas, Rael-Helen Ventsel, Reigo Kinusar, Tiit Kõnnusaar ja Valdar Tammik. Eriline koht kogu kirjutamise protsessis oli Sorayal, kes lisas siia raamatusse nii mõnelegi kasuliku mõtte ja suutis lisaks kõigele taluda kogu seda aega, mil ma inimeste maailmast ideede maailma olin läinud. Tänulik olen ka kirjutajale: jään vist elu lõpuni piinlikkust tundma nende tähtaegade pärast, mil lubasin raamatu valmis saada. Ma ei ole kunagi varem raisanud kolm korda rohkem aega, kui lubanud olen. Peaaegu lõpuks – aga sugugi mitte viimasena – tahan ka ära märkida tagasihoidliku metseeni, kelle stipendium sundis mind seda raamatut kirjutama asuma. Ilma temata ei oleks ma niipea neid mõtteid oma peast paberile saanud. See raamat on parimal juhul vaid väike sammuke maailmale, kuid minu vaimsele tervisele on neist ideedest vabanemine määratu suureks kergenduseks. Nüüd on peaaegu kõik. Ehk viimasena tasub nimetada ka Eesti teaduse finantseerimissüsteemi – ilma selleta poleks ma aimatagi osanud, et kulutatud raha ja teaduslike tulemuste kvaliteedi vahel võib igasugune seos puududa.¹

Nüüd veel mõni sõna raamatust endast. Raamatu esimeses osas määratleme olulised nähtused – psüühika, elu, keskkonna, meele, märgi ja kõne. Näeme sellega parasjagu vaeva, kuna kõik

¹ Mõnedki teadlased peavad seda minu seisukohta optimistlikuks. Realistliku arusaama järgi on kulunud raha ja tulemuste kvaliteedi vahel pöördvõrdeline suhe.

need määratlused peavad omavahel moodustama kooskõlalise terviku. Loomulikult ei piirdu me vaid määratlustega, vaid uurime määratletud nähtuste olemust, nende nähtuste erinevaid vorme ja omavahelisi suhteid. Selle uurimise käigus hakkame psüühikast paremini aru saama. Näiteks saame me selgeks, kuidas ammutame teadmisi selliste maailma aspektide kohta, mille jaoks meil meeli pole – kuidas sünnib meeleülene teadmine.

Raamatu teises osas selgitame välja, millistest osadest on psüühika kokku pandud. Seda teeme selleks, et psüühikast aru saada. Nimelt oleme selleks ajaks selgeks saanud, et millestki arusaamine – teaduslik teadmine – tähendab selle teadmist, kuidas asi tekib; aru saades me teame, millistest osadest ja millistes suhetes on moodustunud meid huvitav uudsete omadustega terviknähtus. Esmalt uurime välja, millised ja millistes suhetes peavad olema iga elusa organismi funktsionaalsed komponendid. Seejärel vaatame, millised komponendid peavad elusasse struktuuri lisanduma psüühika tekkimiseks ning lõpuks avastame, kuidas tekib inimesele eriomane psüühika. Teises osas pühendame palju ruumi ka emotsioonide mõistmisele: selgub, et tegemist on psüühilise nähtusega, mille ülesehitus on tavaarusaamast märkimisväärselt erinev. Loodetavasti saame lõpuks ka aru, kuidas meie tundemaailm sünnib.

Kolmandas osas käsitleme psüühikat kui terviklikku nähtust ja uurime neid vaimuomadusi, mis ei ole psüühika „sees“, vaid iseloomustavad Minu Ise tervikuna. Veidi räägime üsna igavast intelligentsuse mõistest. Rohkem aega kulutame isiksuse ideele. Erilist tähelepanu pöörame muutustele, mis kaasnevad kõne lisandumisele psüühika struktuuri. Selle teooria abil saame – minu arvates – üsna lihtsalt aru sellistest inimese omadustest, nagu teadvus ja alateadvus, tahe ja vabadus. Samuti uurime, mismoodi muutuvad kõik psüühika põhikomponendid siis, kui psüühika on muutunud kõneliselt vahendatuks.

Neljas osa on tervenisti pühendatud küsimusele, mis on kultuur. Näeme, et kultuuri kui keskkonna erilist vormi on võima-

lik mõista ainult siis, kui teame, millise psüühikaga organismide keskkonnaga on tegemist. Selle raamatu osaga seome tervikuks kokku kogu meie teooria: leiame järjekordse kinnituse ühele raamatut läbivale ideele, mille kohaselt ei ole psüühika mitte maailmast isoleeritud indiviidi, vaid individuaalse organismi ja selle keskkonna suhestumisel tekkiv nähtus.

Ja lõpuks – nagu lõpule kohane – võtame kogu raamatu lühidalt kokku ja vaatame üle, kuhu mõtetega edasi võiksime minna. Oleme tõenäoliselt oma – ja teiste – Minu Ise paremini mõistma hakanud ja leidnud seletuse nii mõnelegi vaimuomadusele, mis siiaamaani on õpetlasi vaid segadusse ajanud. Sellegipoolest aga on selle raamatuga tehtud vaid esimene sammuke põhjaliku ja mitmekülgse Inimese teooria ülesehitamise teel. Ma usun, et oleme hakanud ka aru saama, kuhu suunda tasub edasi minna ja millised teed ei ole käimist väärt.

Aaro Toomela
Laanekivi kodus
Juuli 2014

SISSEJUHATUSEKS

Sõnadel on mõnikord rohkem sisu, kui meile kohe pähe tuleb. Ehk on ka „sissejuhatus“ nende hulgas? Tihti ei ole minagi viitsinud sissejuhatusi lugeda. Asuks parem kohe asja kallale. Aga see on ilus sõna. Ta ütleb *sisse* ja ütleb *juhatuseks*. Raamatutesse saab erinevalt siseneda. See *sisse*-juhatus juhatab ust sellesse raamatusse, millest mulle tundub kõige sobivam *sisse* astuda. Kuid kindlasti on igäühel voli valida oma uks ja ehk on see sissejuhatus hoopis kenaks *välja*-juhatuseks neile, kellele ma seda raamatut ei kirjutanud.

AT

Inimesed tahavad tihti asjadest aru saada, koguni niipalju, et on selleks leiutanud eraldi elukutsed. Kunagi oli üheks selliseks elukutseks, kui mitte kutsumuseks, filosoof. Ja seejärel ilmusid filosoofide kõrvale teadlased. Sajandeid tagasi oli teaduse ja teadlase mõiste üldisem kui praegu. Näiteks ühes esimestest inglise keeles avaldatud üldistest entsüklopeediatest, mis ilmus veidi vähem kui kolmsada aastat tagasi, määratleti teadust (ingl *science*) nii:¹

¹ Siit raamatust leiate hulganisti tsitaate väga erinevatelt ammu surnud autoritelt. Mingil hetkel võib lugejal tekkida küsimus, misjaoks neid ammuseid mõtteid on vaja korrata. Mina soovitan nende sisusse tõsiselt suhtuda. Nimelt on vanade mõtete kordamisel siin raamatus kaks sisulist põhjust. Ühelt poolt leiame aja-

Teadus (filosoofias) on selge ja kindel teadmine ükskõik millisest asjast, mis põhineb iseenesestmõistetavatel printsiipidel või demonratsioonil. [...] *Teadus* on eelkõige kasutusel märkimaks ükskõik millise teadmiste haru formeerunud süsteemi, haarates asja õpetuse, põhjenduse ja teooria, ilma ükskõik millise vahetu rakendusega ükskõik millises eluvaldkonnas; selles tähenduses kasutatakse seda sõna vastandina *kunstile*. (Chambers, 1728, lk 32)

Nüüdisaegne arusaam teaduse mõistest hakkas kujunema enam-vähem nimetatud entsüklopeedia ilmumisega samal ajal. Arvatavasti oli üks esimesi mõtlejaid, kes kasutas inglise keeles sõna *teadus* (*science*) tänapäevasele lähedases tähenduses, Inglise hümnide kirjutaja, teoloog ja loogik Isaac Watts (1674-1748) (Barnhart, 1988). Watts kirjutas nii:

Olgu märgitud, et sõna *teadus* kasutatakse tavaliselt õpetatud meeste vormitud korrapäraste või metoodiliste vaatluste või väidete tervikliku kogumi kohta, mis puudutab ükskõik millist mõistmise teemat, milles üks tõde on tuletatud teisest argumentide järjestuse toel. (Watts, 1726, lk 180)

Niisiis, *teadus* on mõiste, millega märgitakse mitte lihtsalt teadmiste süsteemi, vaid niisugust teadmiste süsteemi, mis on saadud

loost ootamatult palju sisukaid ideid, mis on vahepeal meelest ära läinud. Teiselt poolt aga saame mõtete ajaloo abil aimu sellest, miks me praegu nii või teisiti mõtleme. Ajaloost avastame, et ootamatult tihti järgime mingeid ideid teadmata, miks me nii mõtleme. Kui me nende ideede ajalooliste juurtenini jõuame, saame teada, et idee põhjendused ei ole meile vastuvõetavad ja vastavalt sellele tuleb ka meie mõttemaailma juurdunud ideest lahti ütelda. Lühidalt, teoreetilise mõtte ajalooliste juurte – siin raamatus paraku vaid riivamisi – tundmine on vajalik vanade vigade vältimiseks ja unustatud sisukate mõtete tagasitoomiseks. Märgin veel, et siin raamatus toon ma lisaks eelmiste põlvkondade õpetlaste tsiitaatidele ka nende autorite sünni- ja surmaastad. Need aitavad teooria arengu ajaloolist järjekorda silme ees hoida.

vaatluste alusel metoodiliselt järeldotsi tehcs. Kõrvalepõikena võib mainida, et vaatlusel põhineva metoodilise järeldotsamise abil teadmiste saamine ise tekkis juba varem; kaks olulist nüüdisaegse teadusliku mõtteviisi alusepanijat olid näiteks Galileo Galilei (1564-1642) ja Isaac Newton (1642-1727). Aga tuleme tagasi Watti juurde. Meie jaoks oluline küsimus on, miks oli tema arvates oluline mõista teaduslikku teadmist kitsamalt, kui seda oli tehtud varem? Oma suurepärascs raamatus „Loogika“, milles Watts määratles teaduse, tegi ta ka huvitava tähelepaneku: mitte igäüks ei omanda sisukaid ja sügavaid teadmisi.

On inimesi, kes mitte kunagi mitte üheski teaduses või mitte ühelgi elualal ei jõua sügava, kindla või väärtusliku teadmiseni, kuna nad lehvivad lakkamatult uudishimuliku uitajana üle asjade pinna, otsides lõputut mitmekesisust, pidevalt kuulates, lugedes või vaadates millegi uue poole, kuid kannatamatud tegema vähimatki pingutust kogumaks ja säilitamaks ideid, mille nad on saavutanud. Nende hinge võib võrrelda peegliga, mis võtab küll vastu iga kujutise kõigist asjadest sealt, kuhu oleme ta pööranud, kuid ei säilita midagi. (Watts, 1726, lk 73-74)

Sügavate teadmiseni jõudmine on raske ja vaevanõudev. Watts nimetas kolm põhjust, miks see niimoodi on. Need on põhjused, mida tänapäeval peab võtma sama tõsiselt kui 300 aastat tagasi. Esimene neist põhjustist on meie mõistuse nõrkus:

On rida asju, mille tõttu meie mõistuse väljaõpetamine või kasutamine mõningast abi vajab. Esimene on paljude tõdede sügavus ja keerukus ning meie mõistuse abitus näha ühekorraga sügavale asjadesse ja tungida neis põhjani. Muistsetel aegadel oli ütlus *veritas in puteo* (tõde lebab kaevus). (Samas, lk 2)